

Proiect pilot: Moara Castelului Bánffy, Bonțida

Patrimoniul industrial ca motor al dezvoltării durabile

specializate și extrem de necesare, ce țin de inventariere, de conservare / restaurare, de protecția mediului, de implicațiile sociale etc., este necesară găsirea de soluții integrate de recuperare și conversie a siturilor industriale în care aportul economic al unor noi utilizări să aibă o pondere semnificativă în economia proiectului.

Carta Patrimoniului Industrial acceptă adaptarea unui sit industrial unei folosințe noi, cu recomandarea amenajării unei zone de evocare a vechii activități industriale. Excepția o reprezintă siturile care au semnificație istorică sau tehnică deosebită, pentru acestea fiind de dorit păstrarea pe cât posibil a utilizării industriale ca cea mai adecvată cale de conservare a semnificației culturale (Carta TICCIH 2003 art 5. IV). Fostele mine de metale neferoase din Freiberg (Sachsen, Germania), cu o istorie ce pornește din evul mediu, sunt un fericit exemplu în acest sens. Deși nu se mai află în exploatare în sensul extragerii eficiente de minereu, minele funcționează atât ca sit turistic, cât mai ales ca sit-școală al Universității Tehnice din Freiberg, care-i asigură funcționarea la parametrii operaționali și de siguranță necesari. Clădirile supraterane sunt restaurate și puse în valoare iar puțurile și galeriile subterane, ilustrând evoluția exploatării de-a lungul secolelor, sunt conservate cu minime amenajări (panouri explicative) pe o lungime totală de cca. 40

km și până la orizontul al treilea, situat la cca. 350 m adâncime. Acest lucru a fost favorizat, pe de-o parte, de interesul științific al Universității care are posibilitatea de a asigura fondurile necesare pentru amenajare și întreținere, cât mai ales, pe de altă parte, de condițiile tehnice favorabile – stabilitatea structurală a galeriilor, posibilitatea drenajului cvasinatural al apelor de mină, lipsa gazelor de adâncime.

Desigur astfel de soluții nu sunt întotdeauna fezabile, de multe ori condițiile social-economice nepermițând conservarea proceselor industriale în zone aflate în plin proces de deindustrializare. Într-o astfel de situație se găsesc unele zone industriale importante din România cum sunt Maramureșul minier, valea Jiului sau Banatul Montan, unde, deși patrimoniul industrial este principalul element al identității locale, are un mare grad de autenticitate și o valoare culturală ridicată, iar păstrarea în măsură cât mai mare a utilizărilor industriale inițiale sau contemporane ar fi pe deplin justificată, acest lucru nu este posibil decât fragmentar, atât din punct de vedere tehnic cât și din punct de vedere economic. Exemple de păstrare a funcțiunii inițiale sunt: sistemele hidroenergetice din județul Caraș Severin - întreg sistemul hidrotehnic de pe Bârzava superioară, realizat la începutul secolului trecut, funcționează încă, cu minime modificări; căi ferate precum calea ferată montană Oravița - Anina ce a

Vizitarea minei din Freiberg

suferit de-a lungul celor 148 ani de existență unele lucrări de întreținere și consolidare care însă nu i-au adus alterări, sau calea ferată forestieră de ecartament îngust de pe Valea Vaserului ce funcționează și azi cu tracțiune cu aburi și dotarea tehnică inițială.

Pe de altă parte însă, în unele situri miniere din România nu este *exportabilă* soluția de la Freiberg. Conservarea subteranului unei mine de cărbune cu o vechime de peste 200 ani și o adâncime de peste 900 m cum este cea de la Anina nu este posibilă nici măcar parțial. Instabilitatea structurală a unei

Anina – Puțul nr.1

profituri. Prin urmare, deși interesul științific al Universităților din Timișoara și Reșița s-a făcut simțit, de exemplu, prin deschiderea unor tabere de lucru în unele clădiri de la Puțul 4 al minei Anina, el nu a fost suficient pentru menținerea în funcțiune a acestuia. Pentru zona minieră Baia Mare situația ar putea fi însă diferită, având în vedere chiar elaborarea în 2006 a unui studiu privind potențialul de exploatare turistică al patrimoniului minier al zonei, studiu ce identifică o serie de situri ale căror condiții tehnice și de acces ar permite reutilizarea în scop turistic.

Este necesară o nuanțare a noilor utilizări al căror conținut ar trebui să reflecte în măsură semnificativă istoria industrială a zonei, asigurându-i totodată supraviețuirea. Funcțiunile noi, serviciile turistice, industriile culturale pot reprezenta, în acest sens, compromisul convenabil. Trebuie avut însă în vedere faptul că dezvoltarea acestora nu poate reprezenta decât o parte a strategiei regionale ce ar trebui să cuprindă alternative ocupaționale și în alte domenii (Freundt 2002). Adaptarea și folosirea patrimoniului industrial poate contribui la economia de energie și la dezvoltarea durabilă și, nu în ultimul rând, poate avea ca efect confortul psihic și conservarea identității culturale a comunităților confruntate cu pierderea bruscă a locurilor de muncă din domeniul industrial. (Carta TICCIH 2003, art 5. V).

Anina – Puțul nr.4

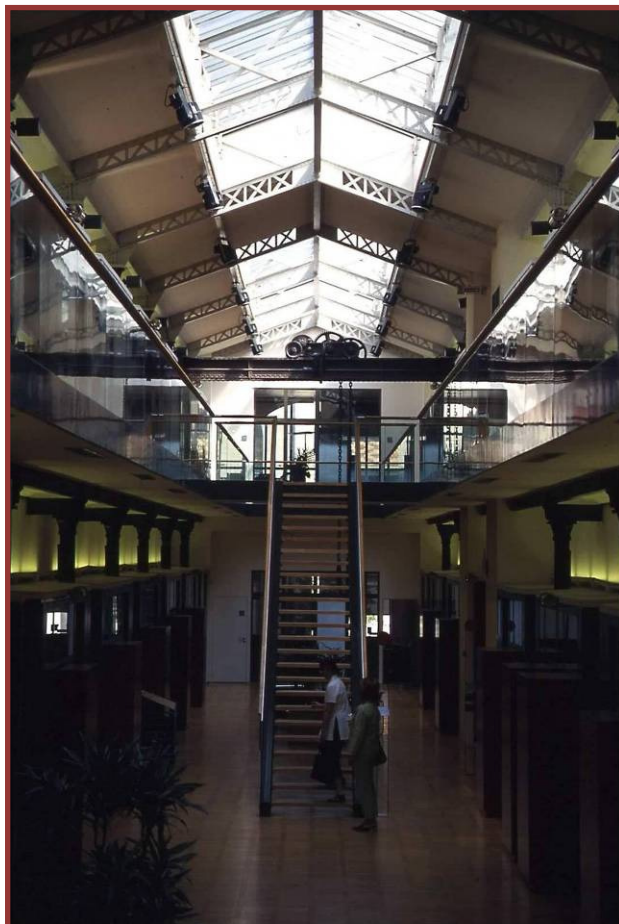
mine de cărbune, prezența gazelor de adâncime și a apei subterane în cantități mari, ar face ca exploatarea sa turistică să fie periculoasă iar fondurile de întreținere necesare pentru aeraj și pompare să se situeze cu mult peste eventualele

Un caz exemplar de conservare a identității industriale a unui sit și a unei comunități este fosta Fabrică de Ciocolată Menier (construită între 1869 – 1872) de la Noisiel, Franța, care a beneficiat de un proiect de conservare-restaurare pentru amenajarea aici a sediului central al firmei Nestlé, lider european în domeniul producției de ... ciocolată. S-au creat locuri de muncă vitale pentru mica comunitate din Noisiel, salvându-se în același timp un ansamblu industrial de o calitate excepțională, protejat de legislația franceză în domeniul monumentelor istorice la cel mai înalt nivel. Este vorba de situația fericită în care un investitor serios, care a sesizat beneficiul de imagine pe care i-l poate aduce un astfel de sit industrial din chiar domeniul său de activitate, s-a întâlnit cu un arhitect - Phillipe Robert - care, prin calitatea intervenției, a asigurat în egală măsură atât conservarea și punerea în valoare a spațiilor și instalațiilor industriale valoroase cât și crearea unui ansamblu de birouri având toate atributele de confort ale modernității.

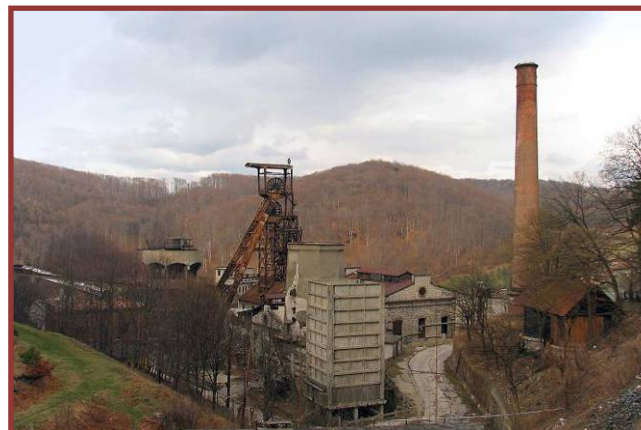
**Fabrica de ciocolată Menier
sediul Nestlé, Noisiel, Franța**

Rămânând, pentru România, la exemplul **Aninei**, chiar dacă mina nu poate beneficia, așa cum am arătat, de conservarea subteranului, identitatea locului ar putea fi păstrată prin conservarea clădirilor și instalațiilor supraterane, protejate, la rândul lor, de legislația românească în domeniul monumentelor istorice, la cel mai înalt nivel – grupa valorică A.

Fabrica de ciocolată Menier

Clădirea dublei mașini de extracție cu aburi, vestiarele, cantina, casa puțului nr. 1 ș.a., pot deveni tot atâtea componente ale unui muzeu al mineritului din zonă care ar putea merge până la recrearea unei galerii orizontale de mină în condiții optime de siguranță.

Mina Anina 2006

Muzeul Cărbunelui - Carbonia, Sardinia

O astfel de reconstrucție s-a realizat, spre exemplu, la mina Serbariu din Carbonia, în Sardinia, închisă acum mai bine de 20 ani, unde în 2006 a fost inaugurat Muzeul Cărbunelui. Tot la Anina, poate în unul dintre corpurile fostei uzine siderurgice, și-ar putea găsi locul o arhivă a industriilor din Banatul Montan, așa după cum în orașul industriei textile Roubaix, în nordul Franței și-a găsit locul, în fosta filatură Motte Bossut, o cuprinzătoare Arhivă a Lumii Muncii.

Exemplele internaționale de recuperare a patrimoniului industrial pot continua cu numeroase obiective, unele înscrise în Lista Patrimoniului Mondial UNESCO, cum sunt situl textil de la New Lanark în Scoția, calea ferată Semmering din Austria, orașul minier Sewell în Chile, Uzina siderurgică Völklingen în Germania ș.a.

Ne vom opri însă numai asupra unuia dintre acestea, cu relevanță deosebită pentru cazul

Muzeul Cărbunelui

Fornalului nr. 2 de la Reșița – **Uzina Esch/Belval din Luxemburg**. Acest exemplu a fost prezentat în cadrul simpozionului desfășurat la Reșița în 1999 - „Calea Fierului în Banat – turism integrat într-un peisaj muzeistic industrial descentralizat”, de către Jean Reitz - responsabil pentru rețeaua monumentelor industriei din cadrul Ministerului Culturii din Luxemburg. După ce unul dintre cele trei furnale ale uzinei construite în anii 60 - 70 și oprite la sfârșitul anilor 80 a fost demontat și exportat în China, celelalte două sunt clasate în 1998 ca monumente istorice la propunerea Oficiului pentru Protecția Monumentelor și a unui grup de lucru constituit în acest scop. Reacția imediată a proprietarului – Concernul ARBED – este donarea către stat a furnalului A. Prin oprirea activității furnalelor apăruse un spațiu industrial de cca. 122 ha. din care o parte va fi transformată în centru cultural conținând - un Centru Național pentru Cultura Industriei, cu cele două furnale, atelierelor și spălătoriile ca și o parte a halei suflantelor; o sală de

Furnalul recuperat de la Esch Belval, Luxemburg

concerte pentru 4500 persoane în cealaltă parte a suflantelor; un complex cinematografic cu șase săli (prin inițiativă privată), aflat pe fostele fundații ale furnalului demontat. „Îmbinarea dintre cultură, timp liber și economie va duce la o îmbogățire reciprocă, permite o modelare vie a regiunii și justifică investițiile” spunea Jean Reitz în 1999. Astăzi, complexul proiectat atunci este funcțional și parte a traseelor culturale și turistice ce personalizează programul „Luxemburg – capitală culturală europeană – 2007”.

Desigur, situația economică a Banatului Montan nu este aceeași, dar modul de abordare este unul care ar putea fi luat în discuție la Reșița - cum să-ți construiești viitorul fără să distrugi mărturiile trecutului. Un grup de inițiativă există la Reșița - foști lucrători ai CSR s-au asociat pentru a protesta împotriva intențiilor de demolare a **Furnalului nr. 2** (după demolarea Furnalului nr. 1 în urmă cu un an) de către actualul deținător – firma TMK, precum și pentru a găsi soluții pentru recuperarea sa. Din păcate proprietarul actual a decis să își asume trecutul industrial al Reșiței doar la nivel de... marketing, pe frontispiciul său figurând inscripția „SC TMK Reșița – 1771”. Nu credem că propunerea sa de a amenaja, în compensație pentru demolarea furnalului, un mic muzeu industrial într-una din clădirile din vecinătatea intrării, este acceptabilă

(deși, luată independent, este binevenită), distrugerea ireversibilă a unui reper esențial al peisajului și identității culturale ale Reșiței neputând fi „compensată”. În schimb, posibilitățile de conversie, după cum am arătat în modelul descris mai sus, există.

Furnalul nr.2

Amenajarea aici a unui muzeu al metalurgiei reșițene ar răspunde unei necesități reale a prezentării trecutului și prezentului industrial al orașului în condițiile în care acest lucru nu este (în mod paradoxal!) prezentat nicăieri la Reșița într-un mod unitar și coerent.

Conservarea peisajului cultural industrial

Dacă pentru situri industriale bine delimitate sau obiective independente, problemele de conservare și recuperare sunt, așa cum am arătat, în mare măsură cuantificabile, pentru conservarea peisajelor industriale situația este mai complicată, însăși subdomeniul protecției peisajului fiind încă la început (Palmer & Neaverson 1998) iar metodele eficiente de gestiune teritorială ale acestuia fiind mai greu de identificat. Fără îndoială, conservarea peisajelor industriale ca teritorii muzeale martor ar fi metoda cu rezultate ideale din punctul de vedere al conservării valorilor educaționale și culturale, însă aceasta nu a putut fi larg aplicată în lume din cauza constrângerilor economice (Palmer & Neaverson 1998). Exemplele de succes în care peisajul industrial a putut fi conservat și valorificat, sunt plasate în zone aflate în raza de accesibilitate a unor comunități urbane importante, fapt ce le-a sporit valoarea economică. Pe lângă funcțiuni muzeale sau educaționale, industriile culturale, dependente în mare măsură de activitatea asociată zonelor metropolitane (Freundt 2002) au putut fi dezvoltate.

Un caz exemplar în acest sens este **Bazinul Ruhr** situat în regiunea North-Rhine Westphalia, cea mai dens populată zonă a Germaniei. După ce industria minieră și metalurgia zonei au intrat în declin rapid în anii 70, o neobișnuită (pentru acel moment) strategie regională a fost elaborată în vederea redresării economice și a păstrării identității zonei: transformarea peisajului industrial într-un gigantic muzeu al istoriei tehnologiei și într-o vastă zonă de

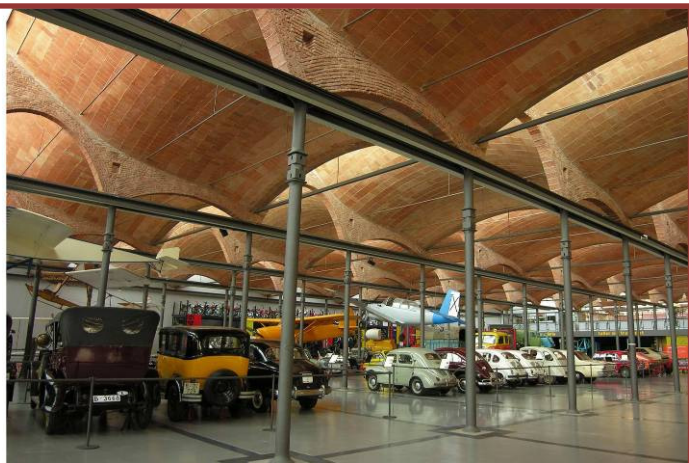
loisir. Un traseu cultural al Patrimoniului Industrial a fost conceput (Industrial Heritage Route) cu o lungime de peste 400 km pe parcursul căroră pot fi vizitate șase muzee majore, 19 situri industriale conservate, o serie de parcuri și case monument istoric, în orașe importante ca Essen, Bottrop sau Duisburg. Traseul poate fi parcurs cu mașina, trenul, sau, în etape, cu bicicleta. Succesul proiectului este cert, în 2001, spre exemplu, trei milioane de turiști vizitând zona și contribuind la creșterea economiei locale, numărul acestora crescând anual. În 2010 zona a fost declarată Capitală Culturală Europeană.

Patrimoniu industrial recuperat în zona Ruhr

Un alt peisaj industrial pus în valoare exemplar este cel al regiunii spaniole Catalonia unde o rețea de 24 muzee industriale având sediul la Terassa în Muzeul Științei și Tehnicii Catalane, a fost dezvoltată prin recuperarea unor situri emblematice ale industriei catalane. Rețeaua este pusă în valoare exemplar din punct de vedere turistic reprezentând o binevenită supapă pentru presiunea turistică asupra Barcelonei.

Rămânând la exemplul Banatului Montan (putând însă extinde, nuanțat, comentariul și la zone precum Maramureșul minier sau Valea Jiului), putem spune că peisajul cultural industrial are, de asemenea, un imens potențial de conversie în peisaj muzeal martor (Grăf 1997). Chiar dacă densitatea populației în județul Caraș-Severin este printre cele mai mici din țară, zona poate fi o destinație de vacanță ideală pentru vizitatorii români sau străini care ar putea beneficia de combinația inedită între arii naturale de

Muzeul din Terassa

un pitoresc special și patrimoniul cultural. Acest lucru este posibil însă în condițiile asigurării atât a serviciilor necesare unui turism integrat cât și a unei strategii de protecție a peisajului. Din păcate lipsa unei viziuni strategice integrate riscă să favorizeze în momentul de față, spre exemplu, construcția de noi spații de cazare (deficitare în zonă) în detrimentul recuperării în acest scop a unor vechi spații industriale.

La scara regiunii, o strategie de protecție a patrimoniului industrial și a peisajului său este însă greu de aplicat, neputând fi legal protejate decât acele monumente, ansambluri sau situri care sunt clasate ca monumente istorice. Pentru restul teritoriului, sunt necesare măsuri de protecție subtile și abile, integrate în strategia de dezvoltare regională elaborată de autorități și corelate cu măsuri de echilibrare socio-economică, în măsură să conserve contextul industrial și natural.

Un astfel de proiect ar trebui, de asemenea, să integreze strategia regională de protecție a ariilor naturale. În acest sens reprezintă un avantaj faptul că există un număr semnificativ de arii naturale protejate în Banatul Montan, de multe ori conținând și monumente industriale sau aflându-se în vecinătatea unor situri industriale importante. Politica de protecție a ariilor naturale poate integra măsuri de conservare a siturilor industriale conținu-

Muzeul cimentului

te, alături de măsuri de ecologizare (atunci când este cazul și în adevăratul sens al cuvântului) a acestora. Proiectul Geoparc Anina elaborat de Agenția pentru Protecția Mediului Caraș-Severin și urmând să aibă o generoasă finanțare guvernamentală și europeană, este un promițător punct de pornire, un prim proiect dedicat protecției unui parc natural care integrează (fără însă a intra în detalii) unele măsuri de conservare a patrimoniului industrial al Aninei. Se propune la nivel de principiu conservarea unor clădiri ale minei Anina și refacerea unei galerii de mină. Acestea ar putea fi completate, în condițiile unei colaborări interdisciplinare în cadrul proiectului, cu propuneri de conservare a căii ferate Oravița-Anina, de amenajare a unui muzeu în fosta Centrală Electrică Anina sau de înființare de trasee pietonale sau pentru biciclete pe fostele trasee ale căilor ferate forestiere dintre Anina și Reșița. Extinzând proiectul, ar putea fi implementat un sistem de prezentare și interpretare atât a zonelor de interes natural cât și, concomitent, a urmelor industriale în peisaj (un exemplu în acest sens sunt cheile Nerei din rezervația naturală Cheile Nerei – Beușnița, unde a existat în secolul al XVIII-lea intenția construirii unei linii de cale ferată pentru transportul buștenilor, proiect ulterior abandonat, dar al cărui terasament neterminat săpat în stâncă face astăzi posibil accesul cu piciorul în chei). O astfel de rețea de

trasee s-ar implementa în peisaj, legând între ele punctele de interes. Mai departe, un astfel de sistem ar putea fi integrat în proiectul european Calea Fierului (European Iron Trail / Europäische Eisenstrasse) ce integrează vechi zone metalurgice, redând Europei un fragment semnificativ din istoria sa industrială, din păcate parțial „uitat” din cauza contextului politic care a produs o anume excludere culturală a țărilor est europene până în urmă cu 17 ani. Elveția Bănățeană / Banater Schweiz, cum este uneori numit Banatul Montan, parte a „Mitteleuropa”, și-ar face astfel cunoscută în fața lumii identitatea culturală industrială.

Plecând de la comentariile de mai sus privind atât conversii europene de situri industriale cât și potențialul de conversie al Banatului Montan ca zonă industrială istorică a României reprezentativă pentru sud-estul european, putem concluziona că identitatea industrială a unei zone, departe de a mai fi exclusiv asociată cu poluarea, dezindustrializarea rapidă, pierderea locurilor de muncă și implicit

declinul economic, poate consitui, prin recuperarea patrimoniului industrial, chiar motorul dezvoltării durabile a respectivei comunități.

Modalitățile prin care acest lucru se poate realiza sunt multiple și țin de o mai mare atenție din partea autorităților către acest domeniu, un mai mare discernământ în luarea deciziilor privind soarta acestui patrimoniu, o mai bună pregătire acelor care au această putere de decizie, o implicare reală a comunităților în realizarea de strategii privind dezvoltarea durabilă și, nu în ultimul rând, de educația generală în domeniul patrimoniului și formarea de specialiști în domeniul arheologiei industriale.

Protecția patrimoniului industrial, utilizarea lui, integrarea în circuite ale turismului cultural, reprezintă tot atâtea ipoteze de lucru pentru relansarea regiunilor industriale sau a zonelor industriale urbane, în condițiile în care identitatea culturală a acestora nu poate fi înțeleasă în afara trecutului lor industrial.

Bibliografie

ALFREY, Judith; PUTNAM, Tim

The Industrial Heritage – Managing resources and uses, Routledge, Londra, 1992

BATTISTI, Eugenio

Archeologia Industriale - Architettura, lavoro, tecnologia, economia e la vera rivoluzione industriale, Jaca Book, Milano, 2001

BELLU, Radu

Mica monografie a Căilor Ferate din România, 6 volume, Editura Filaret, București, 1995 - 2002

BOARU, Arsenie; JURMA, Gheorghe

Reșița de altădată, Editura Timpul, Reșița, 1996

BORSI Franco

Introduzione all' archeologia industriale, Officina, Roma, 1978

BOSCHMA, Ron; LAMBOOY, Jan

Why do old industrial regions decline? An exploration of potential adjustment strategies, European RSA-congress, Dublin, Ireland, 1999

CANTACUZINO, Șerban

Re-architecture, Thames and Hudson, Londra, 1989

DARLEZ, Gillian

Factory, Reaktion Books, Londra, 2003

FENEȘAN C.; GRĂF R.; ZABERCA V.M.; POPA I.

Din istoria cărbunelui - Anina 200, Muzeul de Istorie al Județului Caraș-Severin, Reșița 1991

FREUNDT, Andreas

Culture Industries in Old Industrialized Regions: A Successful Strategy for Innovative Regional Development?, ERSa Congress, Dortmund, 2002

FLUCK, Pierre

Les Belles Fabriques – un patrimoine pour l'Alsace, Jerome Do Bentzinger Editeur, 2002

GRAF, Rudolf

Domeniul Bănățean al StEG 1855-1920, Editura Banatica, Reșița, 1997

HROMADKA, Georg

Scurtă Cronică a Banatului Montan, Reșița, 1999

IAMANDESCU, Irina

Arheologia industrială, repere internaționale și contribuții românești, în Patrimoniul Industrial al Banatului Montan – nivel european și potențial de integrare, UAUIM prin finanțare CNCIS, București, 2005

KOEKEBAKKER, Olof

Westergasfabriek Culture Park - Transformation of a former industrial site in Amsterdam; Nai Publishers, Rotterdam, 2003

NEGRI, Antonello; DA SETTA, Cesare

Archeologia industriale - monumenti del lavoro fra XVIII e XX secolo; Touring Club Italiano, Milano, 1983

NISTOR, Sergiu

Specificul patrimoniului industrial și implicațiile asupra cadrului legislativ al protecției și punerii sale în valoare, în Patrimoniul Industrial al Banatului Montan – nivel european și potențial de integrare, UAUIM prin finanțare CNCIS, București, 2005

OȚOIU Anca

Arhitectura Industrială urbană, de la geometrie fizică la valoare arhitecturală, Editura Universitară Ion Mincu, București, 2002

PALMER, Marylin; NEAVERSON, Peter

Industrial Archaeology - Principles and practice, Routledge, London, 2000

PĂSĂRICĂ, Ion

Monografia Uzinelor de Fier și Domeniilor din Reșița și frumusețea naturală a împrejurimilor, ed. a 2-a, București, 1935

PERIANU, Dan Gh.

Istoria Uzinelor din Reșița 1771-1996, Editura Timpul, Reșița, 1996

PERIANU, Dan Gh.

Istoria locomotivelor și a căilor ferate din Banatul Montan, Ed. Timpul, Reșița, 2000

PREITE Massimo; MACIOCCO, Gabriella (a cura di)

Da miniera a museo – il recupero dei siti minerari in Europa, ALINEA Editrice, Firenze, 2000

STEINER, Michael

Institutional Change in Old Industrial Areas – Lessons for Industrial Policy in the Transformation Process, Institute for Technology and Regional Policy, Graz, 1999

TOGNARINI, Ivan; NESTI, Angelo

Archeologia Industriale - Il progetto, i metodi, le figure professionali, Carroci Editore, Roma, 2003

TURNOCK, David; HILLINGER, Nicolae

The historical Geography and Post- Communist Restructuring of the Reșița Industrial Complex, University of Leicester, Department of Geography, Occasional Paper 42/2001

VLAD, Radu-Dan

Gândirea Economică Românească despre Industrializare, 1859-1900, Editura Mica Valahie, București, 2001

*** Caietele atelierelor de arheologie industrială

Ministerul Culturii și Cultelor, București, 2001-2004

*** Contribuție la istoricul metalurgiei în Banat - Aniversări 2002

UCM Reșița, Editura InterGraf, Reșița, 2002

*** Calea Fierului în Banat. Un proiect de dezvoltare regională pe baza turismului industrial, Editura InterGraf, Reșița, 2000

*** Revista Arhitectura - arhitectură / industrie, București, nr. 1/2000

*** 225 de ani de siderurgie la Reșița (schită monografică) 1771-1996, Editura Timpul, Reșița, 1996

*** Istoricul dezvoltării tehnice în România, vol I – III

Societatea Politehnică din România - Semicentenarul 1881-1931, București, 1931

*** Vestiges of industry: twelve sites at risk; Research centre for industrial heritage of the Czech Technical University in Prague, 2003

*** Az ipari műemlékvédelem helyzete Magyarországon

Országos Műemlékvédelmi Hivatal, Budapest, 1997

*** ICOMOS Romania, Heritage at Risk Report 2001-2002, Heritage at Risk Icomos World Report 2001-2002 on Monuments and Sites in Danger, pp.167-168 (Case Study 1: Romanian Industrial Archaeology Heritage), K.G. Saur, Munchen, 2003

*** R (87)24 Comitetului de Miniștri a Statelor membre referitoare la orașele industriale europene, patrimoniului tehnic, industrial și al lucrărilor de artă în Europa, Recueil de textes fondamentaux du Conseil de l'Europe dans le domaine du patrimoine culturel, Strasbourg, 1998

*** R(90)20 a Comitetului de Miniștri a Statelor membre referitoare la protecția și conservarea patrimoniului tehnic, industrial și al lucrărilor de artă în Europa, Recueil de textes fondamentaux du Conseil de l'Europe dans le domaine du patrimoine culturel, Strasbourg, 1998

*** TICCIH - The Moscow Charter for the industrial heritage, www.mnactec.com/TICCIH, 2003